

СУЧАСНІ РЕЦЕПЦІЇ СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

колективна монографія

(за загальною редакцією кандидата юридичних наук Д.С. Луніна)

Полтава

Денисовець І.В.,
кандидат філологічних наук, доцент
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
м. Полтава, Україна

СВІТОГЛЯДНО-ЦІННІСНІ ВИМІРИ КОНЦЕПТУ ЛЮБОВ У ТВОРЧОСТІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Григорій Савич Сковорода – непересічний, унікальний мислитель і письменник, поет-лірик, видатний байкар, автор низки притч-оповідей, перекладач, педагог, богослов. Життєвий і творчий шлях його є яскравим прикладом того, як талановита людина самовіданно може присвятити себе служінню інтересам власного народу. Багата спадщина першого українського філософа і дотепер вражає масштабністю думки й інтелекту. Григорій Сковорода без перебільшення є особою легендарною, він став таким ще за свого життя. У філософських трактатах письменника можемо віднайти відповіді на вічні запитання людства. Уже декілька століть творчість Г. Сковороди привертає увагу не тільки науковців а й пересічних читачів. Окремим аспектам життя й творчості українського багатогранного філософа присвятили свої монографічні дослідження, статті й розвідки В. Горський, К. Кислюк, Д. Чижевський, Т. Александрович, Д. Багалій, Л. Махновець, О. Мишанич, В. Шевчук, Т. Бовсунівська, М. Жулинський, М. Корпанюк та інші. Заслуговує на увагу і художня книга Володимира Стадниченка «Садівник щастя», у якій автор проводить своєрідні проєкції творчої спадщини Г. Сковороди на наш час, з прямого дотику його вчення й моральних приписів до тривожних викликів ХХІ століття [1, с. 42].

Г. Сковорода переконливо доводить, що частиною людського щастя є проходження того шляху, який тобі приготували вищі сили. Пізнати, яким є цей шлях, дуже просто. Тому все, що нам потрібно в житті, дається легко, а все непотрібне – важко. Дехто називає Сковороду людиною без уподобань. Він дійсно не мав сім'ї та свого дому. Проте, незважаючи на це, він був дійсно щасливим. На думку інших, Сковорода далекий від сучасності. Адже в нашому житті ми часто робимо те, що не приносить нам задоволення. Але людині не так вже й багато потрібно для щастя. У своєму житті ми шукаємо примарне матеріальне щастя, ми порушуємо божественний закон – усім у світі керує любов. Проте, на думку Григорія Сковороди, справжній секрет щастя знаходиться в нашому серці. Головні праці філософа «Вхідні двері дохристиянської доброчинності», «Наркіс. Розмова про те: взнай себе», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті» («Розмова дружна про душевний світ») вказують на те, що фундаментальною основою його переконань був глибокий антропологізм, осердям якого є «філософія серця». Це вчення є розлогим потрактуванням серця як основи фізичного та духовного життя людини. Серце Г. Сковорода витлумачує як внутрішню істинну духовну сутність людини, яка є головним ключем до інтерпретації всіх загадок буття [5, с. 290].

Серце – корінь людини, тому Г. Сковорода різнобічно пояснює єство «серця». Серце, як і Бог, – це «точка», «пункт», «центр» душі. Воно «неподільне», не піддається аналізу [1, с. 358]. «Філософія серця» Г. Сковороди як осередок духовного і душевного життя людини тісно пов'язана з ідеєю «сродної праці», яка є однією з основних в системі філософського знання Г. Сковороди щодо розуміння людини, її діяльності та сенсу життя. Він одним із перших мислителів того часу висунув тезу про те, що праця є не лише засобом до існування, а вона покликана реалізувати природні здібності й задатки людини. СENS людського життя за Г. Сковородою полягав у праці, а справжнє щастя людини – у праці за покликанням. А найприємнішим для серця Сковорода вважав любов, яку чітко поділив на любов тіл та «вічну любов вічних душ», цим самим закладаючи основи поняття «феномен любові». Проте істинною він називав лише духовну любов. «Хіба мені не уявляються позбавленими сонця, навіть мертвими, – пише він, – ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюся, що сам бог називається любов'ю... Хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами... Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ... » [2, с. 85]. Сковорода називав Любов дочкою Мудрості («Софіїна дщерь»): «Где мудрость узрела, там любовь сгорела». Любов дає силу росту буттю. [3, с. 44]. Глибину серця Сковорода називає також «безоднею», яка проявляється в його «ненаситності», бо не дозволить людині задовольнитися навіть і цілим світом. «Хто хоче ту ненаситність заспокоїти чимось іншим, а не вічністю, той хоче «жменею» закидати безодню океану, а краплею охолодити вогненне царство [5, с. 294].

Видатний мислитель, філософ-гуманіст Г. Сковорода набагато випередив свій час, залишивши у спадщину нащадкам ідеї, які і сьогодні вказують шляхи розв'язання проблеми врятування духовності, життя та цивілізації [6, с. 168].

Одними з найважливіших аспектів духовності Г. Сковорода вважав дружбу та любов між людьми, моральні чесноти в їхніх стосунках. Так, у трактаті «Начальная дверь к христианскому добронравию» він пише про те, що божа «премудрість», «напечатаясь на душе нашей, делает нас из диких и безобразных монстров, или уродов, человеками, то есть звѣрками, к содружеству и помянутым сожительствам годными, незлобливими, воздержаными, великодушными и справедливыми. А если уже она вселилась в сердечные человеческие склонности... И тогда-то бывает в душе непорочность и чистосердечие, как бы райский нѣкий дух и вкус пленяющий к дружелюбію. Она различает нас от зверей милосердием и справедливостью, а от скотов – воздержаніем и разумом...» [9, с. 117–118]. Саме в листі до свого учня М. Ковалинського філософ розкриває моральні витоки дружби («дружелюбія» між людьми: незлобливість, помірність «воздержаніє», великодушність, милосердя, справедливість і розумність –

чи не цих моральних якостей бракує зараз представникам українського суспільства?). Виходячи з цих загальнолюдських моральних критеріїв, він витлумачує своє розуміння дружби. Однією з важливих передумов дружби, на його думку, є єдність уподобань і занять, яким присвячує себе людина. Філософ висловлює впевненість у тому, що для повної та істинної дружби, яка єдина найбільше пом'якшує прикрощі життя і навіть оживлює людей, потрібна не лише прекрасна добродішність і подібність не самих тільки душ, але й занять. Та все-таки подібність душ і моральні чесноти Сковорода ставить на перше місце у дружній прихильності і симпатіях однієї людини до іншої. Саме в цьому він зізнається своєму юному другові у згаданому листі, пишучи про те, що він любив би його, навіть якщо б він зовсім був неосвіченим і простим, любив би саме за ясність його душі і за прагнення до всього чесного. Отже, Сковорода розглядає дружбу ширше, ніж прихильність однієї людини до іншої на основі спільних інтересів. Він надає цьому поняттю важливого соціального сенсу, що простежується в його вищевказаних словах про те, що дружба робить людей здатними до співіснування, робить їх «воздержними, великодушними и справедливыми». Розуміння дружби Сковородою нагадує біблійську ідею любові людини до ближнього як запоруки правильного та гармонійного буття. Можливо, саме ця біблійна теза і є основою думок філософа про дружні стосунки між людьми, адже творчість Сковороди відзначається неабиякою зацікавленістю книгами Святого Письма. Цей факт підтверджується неодноразовим посиланням письменника на текст Біблії як на найвищий авторитет.

Отже, слово «дружити» у цьому випадку тотожне слову «любити», а якщо любиш, то не будеш намагатися скривдити, а навпаки – робити добро і турбуватися про добробут того, кого любиш. Тому, на нашу думку, запорукою щасливого кохання і є дружба. Шлях до такого кохання – любов до ближнього – дружба, а потім – кохання. Сковорода у своїх афоризмах дає практичні поради щодо правильної поведінки людини: «Ні про що не турбуватись, ні за чим не турбуватись – значить, не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – се рух» [4, с. 102]. Неможливо любити, не турбуючись про того, кого любиш, неможливо любити когось, а жити тільки для себе і тільки своїми інтересами. Справжня любов та дружба повинні бути лояльними та великодушними, вміти прощати: «Похибки друзів ми повинні вміти виправляти або зносити, коли вони несерйозні» [4, с. 103]. Водночас філософ закликає бути обережними, адже підступна людина може скористатися дружнім ставленням до неї: «Нема нічого небезпечнішого за підступного ворога, але нема нічого отрутішого від удаваного друга» [4, с. 103]. Але все ж таки, якщо внутрішній світ людини сповнений любов'ю, дружньою налаштованістю до тих, хто її оточує, то ця людина є щасливою. «Маючи друзів, вважай, що ти володієш скарбом» [4, с. 103], – пише Сковорода у листі до М. Ковалинського і далі наводить слова Сенеки про те, що ніщо так не радує, як вірна дружба.

Перш ніж намагатися змінити світ, треба спробувати змінити себе. Насправді для щастя потрібно не так вже й багато, варто тільки знайти любов в собі і подарувати її іншим. Г. Сковорода писав: «Шукаємо щастя по країнах, століттях, а воно скрізь і завжди з нами і як риба в воді, так і ми в ньому, і воно біля нас шукає нас самих. Нема його ніде від того, що воно скрізь. Воно схоже до сонячного саява – відхили лише вхід у душу свою» [4, с. 103].

Філософ стверджує, що нема нічого більш приємного, солодкого й животворного, ніж любов. Хіба мені не уявляються позбавленими сонця і навіть мертвими ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюся, що сам Бог називається любов'ю (Г. Сковорода).

Цікаве потрактування Сковороди концепції кохання – любові знаходимо в листах до його учня. Останнім часом оприлюднено низку статей, що подають ці стосунки, як сенсацію в українському літературно-філософському світі. Власне, одним із приводів інтерпретації листування Григорія Сковороди та Михайла Ковалінського як беззаперечну знаку їх статевого стосунку і нетрадиційного способу життя стала публікація В. Петрова (Домонтовича) «Сковорода: дружба з Ковалінським». Спершу цю статтю публікує «Філософська та соціологічна думка», а згодом фрагмент її подає журнал «Лель» із недвозначною передмовою про «статеву-еротичний» стиль В. Петрова та «щось не таке у стосунках сивобородого філософа з юним учнем». На наш погляд, ця стаття стверджує дещо інше. Ми маємо зразок унікальної, чистої дружби людей, здатних порозумітися мовою філософії, музи та поезії. Листування ж Григорія Сковороди й Михайла Ковалінського свідчить про естетичну вишуканість і глибоку етичність цих стосунків. Оцінюючи їх, філософ Володимир Ерн зауважував: «Дружба Сковороди і Ковалінського відрізняється тим, що вона зберігає в собі прикмети античних і біблійних впливів. Біблія вкупі з Платоном, Аристотелем і Плутархом дала нашому філософу зразок істинної дружби» [8, с. 195].

Продовжуючи дослідження творчої спадщини Г. Сковороди, В. Петров у праці «Особа Сковороди» спирається на роботи Зигмунда Фрейда, а також говорить про античне ставлення до тіла, яке у Сковороди отримує християнське потрактування. Досліджуючи гендерні стосунки, Петров, між тим, акцентує на «платонічних... між чоловічих взаєминах без бруду фізичного співжиття». Сковорода, наслідуючи смисловий ланцюг античної моделі: красива плоть – красиве тіло – душа, не зупиняється на тілі, одразу зосереджуючись на душі. Хоч сам Сковорода, називаючи пристрасть смертю найдорогоціннішої чесноти, не забуває і не заперечує фізичні потреби. В одному з листів до того ж таки Ковалінського читаємо: «Хіба не здається тобі не сповна розуму той, хто зовсім нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайву їжу, щоб осел, тобто плоть, не розпалювався, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести вершника. (Подібна аналогія є у Фрейда: *кінь і вершник*). Це ті

прекрасні речі, які вживані надміру стають дуже поганими. ... Звідси це найпрекрасніше і божественне правило: нічого надміру і в наступному листі: «...Блаженство там, де приборкання пристрастей, а не їх відсутність» [8, с. 205].

Ще одне застереження необхідне для адекватного тлумачення й розуміння цих стосунків. Майже всі листи були написані грецькою та латинською мовами. З огляду на це, маємо дещо різні версії їхніх перекладів. Саме специфіка перекладу – суттєвий аргумент на користь двозначності тлумачення Сковородинського бачення *кохання-любові*. В академічному перекладі Петра Пелеха (1944 р.) подаються роздуми українського мислителя про мораль і духовні переживання, доречно розрізняючи поняття *любов* та *кохання*. В. Петров у своєму дослідженні, цитуючи епістолярну спадщину, застосовує переважно термін *кохання*. Тому дослідників, які послуговуються останнім перекладом, все це підштовхує до висновку про безумовно еротичний чи то статевий підтекст згаданих вище стосунків. Якщо ретельно проаналізувати тексти, то зникають будь-які підстави для двозначності [7, с. 58].

У своїх листах Сковорода використовує головним чином два латинські поняття: *amor* і *caritas*. Згідно з усталеною традицією українського тлумачення їх перекладу, *caritas* – це любов, яка впливає із поваги, пошани, відданості. Саме в цьому контексті український філософ застосовує цей термін у ставленні до Бога, науки, а також у своїх стосунках з учнями. Коли йдеться про поняття *amor*, пов'язане більше з почуттєвим, інтимним змістом, то ним Григорій Савич частіше користується у віршованих текстах, що не мають винятково персоніфікованого значення. Процитуюємо фрагмент відомого листа Григорія Сковорода до Михайла Ковалінського другої половини лютого 1763 року. Версія перекладу В. Петрова: «*Між тими вищими речами, якими я звичайно усолоджую життя, для мене кохання єсть не останнюю. Що, справді, є більш приємним, солодшим і цілющим за любов? ...Хіба ж всі дари, навіть і янгольські мови, то суть ніщо в порівнянні з коханням? Що достаткує? Кохання. Що творить? Кохання. Що зберігає? Кохання, кохання! Що усолоджує? Кохання, кохання – початок, середина й кінець*». Варіант перекладу П. Пелеха: «*Хіба всі дарунки, навіть ангельська мова, не ніщо без любові? Що дає основу? – Любов. Що творить? – Любов. Що зберігає? – Любов, любов. Що дає насолоду? – Любов, любов, початок, середина і кінець*» [11]. У цьому фрагменті Григорій Сковорода вживає термін *caritas*, і цілком зрозуміло, що версія перекладу В. Петрова некоректна.

Далі в листі йде суттєвий фрагмент розуміння Сковородою призначення та сенсу любові: «*Хороша любов та, яка є істинною, міцною та вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами, тобто багатством і т. ін. Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які змінюються доброчесністю*

тих, хто її гартує, а не тих, хто її руйнує. Бо як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між: негідними людьми не виникає дружби». Тут же визначення його любові до Михайла Ковалінського: «Тому, якщо тобі моя любов дорога, то не бійся, що вона промине. Бо поки ти шануєш чесноту, доти і любов зростає, подібно до того, як дерево непомітно з роками росте і само стає сильнішим, ніж смерть» [11].

Порятунок від бруду буденності й аморальності, за Сковородою, є благочестя, якому «властиво шанувати бога і любити ближнього» і помірність, тобто задоволення тим, що маємо. «Надмірність породжує пересиченість, – пише філософ, – пересиченість – нудьгу, нудьга ж – душевний смуток, а хто хворіє на це, того не можна назвати здоровим» [5, с. 302].

Отже, світлий розум, просвітлений Біблією і корисними науками, і чиста совість – моральність, звірена з євангельськими заповідями, – ось основні життєві орієнтири, визначені Сковородою.

Найбільш приємним, солодким і животворним називає філософ любов. Сковорода чітко розмежовував любов тіл і «вічну любов вічних душ», тим самим заклавши основи поняття «феномен любові», яке згодом трансформуватиметься митцями різних епох. «Самый главнѣйшій враг для челоѡѣка живет в тѣлѣ нашем – бѣс плотского сластолюбія. Он слѣпо и необузданно женет и жжет сердце к скотским услаждениям. ...Сластолюбіе есть яд здравому совѣту, смерть разуму, слѣпота душевным очам и не имѣет ни единого причастія со свѣтом». Істинною ж Сковорода вважав лише духовну любов. «Хіба мені не уявляються позбавленими сонця, навіть мертвими, – пише він, – ті, що позбавлені любові, і я анітрохи не дивуюся, що сам бог називається любов'ю. ... Хороша любов та, яка є істинною, міцною і вічною. Любов ніяким чином не може бути вічною і міцною, якщо породжується тлінними речами... Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ...» [9].

Чи ж не тому «втікав від світу» мандрівний філософ, проповідуючи «любов до далекого»? Можливо, втечею від об'єкта любові, Сковорода тамував хотіння плоті, заперечувати які не можемо, адже йдеться про живу людину. «Ніколи не спить цей лев – демон, – пише філософ. – Тому нам завжди слід пильнувати. ...Цей духовний ворог ніколи не припиняє кидати в нашу душу вогненні стріли пристрастей і уражати ними» [9].

Ще В. Ерн указував на глибоко еротичні джерела творчості Сковороди. І тут треба сказати про дружбу з Михайлом Ковалінським. Ці стосунки між учнем і учителем, який, за словами В. Ерна, загорівся божественним еросом до юнака, варто назвати любов'ю – дружбою, що була пофарблена найніжнішою фарбою чеснот, відданості, піклування, пор.: «Здрастуй, мій жаданий! Турбото і втіхо моєї душі, найдорогоцінніший Михайле! Постійно ти перед очима душі моєї, і про що б хороше я не думав, і що б я не робив, мені здається, тебе я бачу лицем в

лице. Ти мені з'являєшся, коли я лишаюся на самоті, ти мій супутник і товариш, коли я на людях. Коли я сумую, ти відразу ж береш на себе частину скорботи, якщо я чомусь радію, ти також стаєш учасником радості, так що я не можу умерти без того, щоб образ твоєї душі я не взяв з собою, як тінь забирає тінь, якщо тільки цей розподіл може заподіяти смерть, яка руйнує тіло, душу ж робить більш вільною. Так, вільний від тіла, я буду з тобою в пам'яті, в думці, в мовчазній бесіді: до такої міри любов сильніша самої смерті» [11].

На думку Г. Сковороди, необхідно відрізнити істину любов від удаваної. Не в матеріальному істинна любов, не в багатстві. Там, де переважають світські інтереси, де рушієм є бажання матеріальних благ, там немає істинної любові, там дух пригнічений плоттю й корисливістю. Сковорода навчає: «Міцна і вічна любов виникає із спорідненості вічних душ, які зміцнюються їхньою доброчесністю. Доки людина поводить себе чесно, «доти і любов зростає, подібно до того, як дерево непомітно з роками росте і само стає сильнішим. ніж смерть». Різко виступаючи проти несправжньої любові, за єднаючи й оберігаючи любов, наш великий філософ і сьогодні запитує нас: «Що є огиднішим за любов вульгарну, удавану, і, навпаки, що є більш божественним, ніж любов християнська, тобто істинна?.. Хіба не любов усе поєднує, будує, творить, подібно до того, як ворожість руйнує?» «Давати – значить отримувати» – закон Любові. Відповідно до нього ми, віддаючи іншим свою Любов, одночасно отримуємо те, що було віддано. Закон Любові формується на її перенасиченні, вона щодня буквально перенасичує нас, не має кінця, виходить з-за меж. Коли ми віддаємо іншим свою Любов, не ставлячи ніяких умов і не чекаючи нічого взамін, Любов у наших серцях збільшується. Тому, віддаючи свою Любов іншим, ми збагачуємо її запаси. таким чином Любов отримує кожен. Любов, на думку Сковороди, не виникає між негідними, підступними людьми. «Щоб тебе любили, спершу сам полюби, бо «любов викликається любов'ю». Хто любить, той і щасливий [1].

Щастя, за Сковородою, і в любові до природи, бо, пізнаючи природу і себе в ній, людина вповні зазнає почуттів захоплення і радості від сприйняття прекрасного. Не може бути повного щастя без любові до рідного краю. Тож шукаймо щастя на своїй землі, а не за морями. Аби стати щасливішим, учить нас філософ, нещадно викорчовуй із себе скупість, марнолюбство, дух нетверезості, розкіш, честолубство, страх перед смертю і духовні злидні. Основа нашого щасливого буття на землі – здорова душа, бо з хворої душі виникають тілесні хвороби.

Сковорода не був винахідником «філософії серця», позаяк серце – це старий, ще старозавітний, (тобто ще дохристиянський) біблійний термін, який означав тоді «розум», ніби істинний «інтелект» людини. Це поняття символізує в Біблії сутність людської душі, яка визначає передовсім ступінь її віддаленості чи наближеності до Бога. Саме з серцем пов'язані

Віра, Надія та, нарешті, Любов, яку він називає «найвеличнішою» з чеснот. Моральні якості людини порівнюються філософом з якостями дорогоцінного каміння, де «сила терпіння схожа на діамант, цнотлива чистота на прозору зелень смарагда, Віра і любов Божа – на вогняний рубін. Ці якості можуть бути тільки в чистому серці, тому мислитель вживає вислів «любов, або чистосердечність». Їй належать такі властивості, як «доброзичливість, незлобність, схильність, покірливість, нелицемір'я, добронадійність, безпечність, задоволення, бадьорість». У такій любові, подібної «до чудового саду, що повний тихих вітрів, солодкодухмяних квітів та втіхи», відчувається «дихання» та «віяння» трансцендентного. Щоб цього досягти, людині потрібно пройти нелегкий шлях, уважає мислитель. Головне при цьому – дотримуватись принципу «нічого над міру» [5, с. 307].

У Новому Заповіті серце – це символ не тільки душі, істинної людини, а й місця, де перебуває Бог – Любов, Дух Святий. Серце – один із головних символів християнської ортодоксальної традиції – символ Любові – Бога. Цей символ існував від початку християнства, і не лише в ортодоксальній богословії (католицькій та православній), а й у християнській практиці.

У проповідях філософа на перший план висувається ідея смислонаповненості самого буття, того софійного початку життя у його просвітленості надією та гармонією, яке завжди в українському менталітеті було ідейним мотивом протистояння хаосу, «пітьмі зовнішній», ворожим силам зла.

Покликаючись на Плутарха, мислитель відстоює думку про те, що дружба, супроводжуючи життя людини, не тільки додає втіхи й чарівності його світлим сторонам, а й зменшує страждання. До цього він додає: «Дружба така божественна... ніби вона сонце життя». В іншому місці читаємо: «Що таке християнська релігія, як не істинна і досконала дружба?» Отже, дружба підіймається на передостанні сходинки, що ведуть до найвищого виявлення людського почуття – любові до трансцендентного, яка є «вічним союзом між Богом та людиною. Вона – вогонь невидимий, яким серце розпалюється до Божого слова чи волі, а тому вона сама Бог». Віра, Надія та Любов сприяють поміркованості в житті. Вони впливають на волю, стримують бажання, непотрібне роблять зайвим, спрямовують дії на добро, творять його. Тобто у творенні добра міра не потрібна. Любов «досліджує та розмірковує». «Коли не любити всією душею корисних наук, то всякий труд буде марним...» На шляху містичного пізнання поступово втрачається різниця між суб'єктом і об'єктом, долається власне «Я», а Любов є не тільки умовою релігійного переживання, але й сприяє досягненню кінцевої мети – злиття з Першосутністю.

Наркіс, за Григорієм Сковородою, пізнавши в собі божественне, з «вірою, що в темряві бачить», «міцною любов'ю» щезає, перетворюється на джерело, сонце (символи Абсолюту). «І що хто залюбився, у те

перетворився. Кожен є тим, чие серце в ньому. Кожен є тим, де серцем сам». Якщо коротко визначити головне у вченні Г. Сковороди, вживаючи його ж стиль мови, то це – палаюче Серце і безкінечна Любов [5].

На щаблі світського буття віра та надія можуть опосередковано пов'язуватися з категорією «любов», або існувати поза нею. В останньому випадку це віра та надія, що реалізуються у пізнавальній зацікавленості, у корисних та необхідних для людини справах, які безпосереднього не стосуються любові. На рівні духовного сходження людини, її трансцендентного зв'язку з Абсолютом, Віра та Надія, як необхідні висхідні етапи цього шляху з самого початку з'єднані з Любов'ю. З подальшим удосконаленням людини Віра та Надія поступово розчиняються у Любові, стають ніби зайвими, внаслідок чого Любов перекриває, поглинає їх. Тобто, є межа Вірі та Надії, але немає межі Любові. Любов, як одне з найважливіших понять філософсько-світоглядної думки, має релігійно-етичний та сакральний зміст. При цьому в пам'ятках культури Любов розглядається як благоговіння і як жертовність, як самозбагачення та самозречення, як терпіння та втішання, що обов'язково передбачає співпереживання, милосердя, подолання егоїзму.

Сфера Абсолюту може досягатись безпосередньо Любов'ю. Вона має сім сходінок своєї значущості. Перша – це любов до неживої природи. Її характерними рисами є споглядання та милування довкіллям. Друга – любов до живої природи, що є більш активною, охоплює співчуття та милосердя. Ці стадії любові виражають благоговіння перед красою та гармонією світу, створеного Вищим началом. На рівні людини третьою сходинкою є природна любов, чуттєва основа якої визнається або виправдовується лише у зв'язку з духовною компонентою цього почуття. Четверта сходинка – любов до родини, своїх близьких. У ній долається себелюбство, але може залишатись родинний егоїзм. На п'ятій сходинці знаходиться любомудріє як вираз інтелектуального начала в людині, певного способу життя і бажання пізнати не тільки феноменальний, але і ноуменальний світ. Шоста сходинка – любов до людей поза родинними стосунками. Вона, певною мірою, позбавлена егоїзму, реалізується в конкретних діях на основі співпереживання, милосердя, жертвності та інших подібних почуттів, проголошуючи майже нездійснений для пересічної людини принцип «любити ворогів своїх». На сьомій сходинці любові остаточно долається егоїзм, концентруються всі попередні духовні почуття в найбільш чистому, бездоганному вигляді і панує всеосяжне прагнення йти за Творцем до кінця. Якщо цьому заважає світське життя, треба зректись його та наближатись до Бога через самотництво, чернецтво, святість. Восьма сходинка – Абсолютна божественна Любов, звернена на наш світ, на людей.

Справжня людина – це гармонійне поєднання зовнішнього й внутрішнього світів, що світло премудрості тоді входить у душу, коли людина розрізняє два своїх єства – тлінне й вічне. Саме на цьому і

наголошує Г. Сковорода, коли говорить про сенс і мету життя людини в цьому світі. А вони полягають, за словами самого філософа, у тому, щоб бути джерелом світла й тепла, свідомістю й сумлінням світу, перетворювати, удосконалювати все, що діється у світі. Такою може бути тільки людина з духовно багатим внутрішнім єством. Адже любов, добро, краса проявляються лише через внутрішній, духовний світ кожного з нас. Головним у сутності людини є не її тілесна організація, а її духовний світ, що визначає людські дії та вчинки.

Отже, Григорій Сковорода – оригінальний народний мислитель та просвітитель, праці якого належать до вагомих духовних надбань, який три століття тому освітив шляхи розвитку української нації, окреслив найважливіші риси її ментальності – «філософію мудрого серця». Він потрактовує Людину як центральну точку світу. Тому Сковорода неодноразово повторює: «пізнай себе», «слухай себе», «увійди в себе самого», «повернись до себе самого». Саме через чистоту серця, через любов до ближнього, повагу до нього, до його думки, переконань, можна зруйнувати наслідки негативу в собі та в суспільстві і не дати йому з'явитися знову. «Філософія серця і любові» Сковороди дає можливість відчувати себе людиною і зрозуміти своє «істинне» покликання, свою місію на землі.

Список використаних джерел

1. Багалій Д. Український мандрований філософ Григорій Сковорода. Київ: Орії, 1992. 472 с.
2. Бовсунівська Т. Філософія серця Г. Сковороди і українська ментальність. Сковорода Григорій: образ мислителя: зб. наук. праць, упоряд. Київ, 1997. С. 84–95.
3. Дічек Н. Шлях до щастя Григорія Сковороди [про концепцію людського щастя як мети і сутності буття у творчій спадщині Г. Сковороди]. Шлях освіти. 2002. № 4. С. 43–48.
4. Дніпрова хвиля: Хрестоматія нововведених творів до шкільних програм / За ред. П.П. Кононенка. Київ, 1991. 864 с.
5. Калюжний А.Е. Філософія серця Григорія Сковороди. Сковорода Григорій: дослідження, розвідки, матеріали: зб. наук. праць. Київ, 1992. С. 288–312.
6. Мармуров В.В., Давидов П.Г. Дружба та любов як компоненти духовності в етико-аксіологічних концепціях Г.С. Сковороди та П.Д. Юркевича. Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 168–173.
7. Матвієнко С. Опосередковане зізнання: Віктор Петров та його «Особа Сковороди». Слово і час. 2002. №10. С. 54–60.
8. Петров В. Особа Сковороди. Філософська та соціологічна думка. 1995. №1–2. С. 191–212.
9. Сковорода Г.С. Вірші, пісні, байки, діалоги, трактати, притчі, прозові переклади, листи. Бібліотека української літератури. Київ, 1983. 543 с.
10. Сковорода Г. Вступні двері до християнської доброчесності. Твори у 2-х т. Т. 1. Київ, 1994.
11. Сковорода Г. Листи до М. Ковалинського. Київ, 1994. 480 с.